

Kurucu İmamlar Dönemi İhtilaf Zemini Olarak Hurûfu'l-me'ânî: İmam Züfer Örneği

Ünal Şahin

Arş. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı
Artvin, Türkiye
unalsahinn29@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-6741-4943>

Öz: Fukaha arasındaki ihtilaflar naslardan ve bu nasların anlaşılmasını sağlayan dilsel verilerin farklı yorumlanmasından kaynaklanabilmektedir. Bundan dolayı dilsel ifadelerin bağlamı, kapsamı, delaleti ve istimali fukahanın fikir ayrılıklarına zemin oluşturmuştur. Fakihlerin zihinsel ayrışmalarındaki önemli konulardan birisi de hurûfu'l-me'ânî bahsidir. *Hurûfu'l-me'ânî* (edatlar) her bir müctehit tarafından kendi sistematiği içerisinde farklı telakki edilmiş ve ona göre hüküm belirlenmiştir. Hurûfu'l-me'ânî bahsi usul eserlerinde genişçe yer almış ve bu edatlardan kaynaklanan ihtilaflara eserlerde işaret edilmiştir. Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasında da hurûfu'l-me'ânînin farklı yorumlanmasından kaynaklanan fikrî ayrılıklar meydana gelmiştir. Hanefî mezhebinin önde gelen simalarından birisi de İmam Züfer'dir. Onun Hanefî mezhebinde mutlak içtihat seviyesini haiz olduğu belirtilmiştir. Onun bu durumu kendine özgü hüküm istinbat mekanizmasının olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir. Bu kabul, fikhın her alanında geçerlidir. Dolayısıyla edatlar bahsinde de onun metodolojik ihtilafları görülmektedir. Söz gelimi gaye-mugayya meselesi bu bahsin akla gelen ilk örneklerindedir. Ayrıca fikhî ihtilaflar da bu durumu açıkça göstermektedir. Bu makalede Hanefî mezhebi imamlarından İmam Züfer'in hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı ihtilafları ele alınmakta ve diğer imamlardan ayrıldığı noktalara işaret edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fikhî, İmam Züfer, Hurûfu'l-me'ânî, Atif Harfleri, Harf-i Cerler.

Geliş Tarihi | Received Date: 29.08.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 27.12.2022

Araştırma Makalesi | Research Article

Atıf | Citation: Şahin, Ünal. "Kurucu İmamlar Dönemi İhtilaf Zemini Olarak Hurûfu'l-me'ânî: İmam Züfer Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (Aralık 2022), 727-751.

<https://doi.org/10.51447/uluifd.1168325>

Hurūf al-Ma‘ānī as the Ground for Dispute in the Founding Imams Period: The Example of al-Imām Zufar

Abstract: The difference between the fuqaha may be due to the text (nass) as well as the linguistic reasons that enable the text to be understood. The context, scope, indication, and usage of linguistic expressions have formed the basis for disagreements of the fuqaha. One of the important issues in the mental separation of the jurists is the talk of hurūf al-ma‘ānī (prepositions). Prepositions were considered differently by each mujtahid within their system and decided accordingly. The subject of hurūf al-ma‘ānī (prepositions) has taken place widely in his works and the conflicts arising from these prepositions have been pointed out in the works. One of the leading figures of the Ḥanafī sect is Imam Zufar. It is stated that he has the level of absolute ijihad in the Ḥanafī school. This situation necessitates accepting that it has a unique judgment mechanism. This acceptance is valid in every field of fiqh. Therefore, its methodological disagreements can be seen in the subject of prepositions. For example, the issue of aim and what the purpose includes (gaye-mugayya) is one of the first examples of this issue that comes to mind. In addition, the legal disputes clearly show this situation. In this article, the disagreements of al-Imām Zufar, one of the imams of the Ḥanafī sect, originating from hurūf al-ma‘ānī are discussed and the points where he differs from other imams are pointed out.

Keywords: Fiqh, al-Imām Zufar, Hurūf al-Ma‘ānī, Reference Letters, Letters of Cere, Prepositions.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Giriş

İslâm dininin temel iki kaynağı Kur’ân ve sünnettir. Her ikisinin de lafızlardan müteşekkil olması, ulemayı bu iki kaynağın lafızlarını etraflıca incelemeye götürmüştür. Kur’ân ve sünnetteki her bir lafız detaylı şekilde ele alınmış ve bu durum mezhepler ya da aynı mezhebe mensup fakihler arasında ihtilafa sebep olmuştur. Fakihler arasında ayrılık sebebi olan lafızlardan bazıları da hurūfu’l-me‘ânî başlığı altında yer alan edatlardır.

Hurūfu’l-me‘ânîye usul eserlerinde kapsamlı şekilde yer verilmiş ve bu bahisler usul konuları arasında ciddi yekûn oluşturmuştur. Hurūfu’l-me‘ânî (edatlar) her ne kadar usul eserleri içerisinde yer alsada buralardaki ayrılığı usûlî ihtilaf saymak mümkün değildir. Zira bunlar belirtildiği gibi Arap diline taalluk eden mesâilendir. Bundan ötürü İtkânî (ö. 758/1357) ve Leknevî (ö. 1304/1886) gibi Hanefî fakihleri bu bahsin fiqhın değil nahvin kapsamında olduğunu belirtirler.¹ Ancak bu mese-

¹ Kıvâmuddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer el-İtkânî, *et-Tebyîn şerhu’l-Müntehab* (Kuveyt: Vizaretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1999), 2/421; Muhammed Abdülhalîm el-Leknevî, *Ḳameru’l-aqmâr hâşiye li Nûru’l-Envâr* (İstanbul: Mektebetü’l-Mahmudiyye, ts.), 1/189.

lelerin fukaha arasındaki ihtilafın medârı olması, selef ulemanın ayrışma nedeni görülmesi ve ortaya çıkan fîrû farklılıkları temellendirmede yardımcı olması gibi nedenlerden dolayı edatlar usul eserlerinde ilgili başlıklar altında yer almıştır. İmam Züfer (ö. 158/775) ve üç imam (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed) arasında ortaya çıkan ihtilafların bir kısmını da bu bahisler oluşturmaktadır.

Konu hakkında müstakil çalışma bulunmamakla beraber, İmam Züfer özelinde yapılan araştırmalarda bu konuya çok kısa şekilde yer verildiği görülmektedir.² Söz gelimi Debbâğ (ö. 2018) eserinde üç tane edat (أو-لكن-إلى) üzerinde kısa şekilde durmuş ve ilgili ihtilaflara işaret etmiştir.³ Bu çalışmada İmam Züfer ve üç imam arasında hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı farklılıklar ele alınacak ve fikhî ihtilaflar gösterilecektir. Hurûfu'l-me'ânî başlığı altında Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasındaki farklılıklar ele alınırken mezhep metinleriyle sınırlı kalınacak yer yer İmam Şâfiî'nin de görüşlerine de temas edilecektir.

Hanefî mezhebi kurucu imamlarının kendi metodolojileri bulunmaktadır. Onlar nasları inceler ve işletirken sistemli ve tutarlı bir yaklaşım ile naslar üzerinde istinbatta bulunmuşlardır. Bu bütüncül sistem Kur'an ve hadislerin tamamı ele alınırken uygulanmıştır. Uygulanan bu metot içerisinde edatlar bahsi de yer almakta ve fukaha arasında ihtilafları doğurmaktadır. Söz gelimi İmam Züfer gayenin mugayyaya dahil olmadığını ileri sürmüş ve bunu kendi metodolojik sistemi içerisinde tüm naslar üzerinde uygulamıştır. Bu ise onunla Hanefî mezhebinin diğer imamları arasındaki hurûfu'l-me'ânî kaynaklı ihtilafın sebebi olmuştur. Aşağıda hurûfu'l-me'ânînin tanımı ve kapsamı, fıkıhla ilişkisine temas edilecek, devamında ise Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasındaki farklılıklar edatlar ve harf-i cerler başlığı altında inceleme konusu edilecektir.

1. Hurûfu'l-Me'ânînin Tanımı ve Kapsamı

Tüm dillerin söz diziminde ortak yönler bulunmaktadır. Ortak noktalar arasında; cümlelerin özne yüklem barındırması, özne-yüklem uyumu ve cümleler oluşturulurken özne, yüklem, nesne gibi cümlelerin ana öğelerinin bir araya gelmesi benzer yönler arasında öne çıkan hususlardandır. Arap dilinde ise edatlar, hurûfu'l-me'ânî başlığı altında ele alınmıştır. Nahiv ve usul-i fıkıhta birçok mesâilin temelinde edatların bulunduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı özellikle usulcülerin edatlar bahsinin

² İmam Züfer özelinde yapılan modern dönem çalışmalarında müstakil olarak bu konu yer almaz. Ancak belirtildiği üzere satır aralarında ve konu bağlamında yer yer hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı ihtilaflara işaret edildiği görülmektedir. Bu hususta bk. Mehmet Ali AYTEKİN, *İmam Züfer'in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve Fikhi Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 202-203, 301-302.

³ Abdüsettar Hâmid ed-Debbâğ, *el-İmâm Züfer b. el-Hüzeyl usûlühü ve fıkhuhi* (Bağdat: Mabatâtü Vize-ratü'l-Evkâf, 1402), 322-328.

önemini kavradıkları ve onlardan hüküm istinbatında buldukları ifade edilmektedir.⁴

Nahivciler dildeki harfleri (hurûf) bazı kısımlara ayırmışlardır. Konu özelinde yapılan çalışmalarda harfler başlıca hurûfu'l-mebânî ve hurûfu'l-me'ânî şeklinde ayrıma tâbi tutulmuştur. Hurûfu'l-mebânî, kelimeleri oluşturan harfler olup her dilde farklılık gösterir. Hurûfu'l-mebânî'nin "hurûfu'l-hicâ, hurûfu't-teheccî ve hurûfu't-tehcie"⁵ şeklinde isimlendirildiği de belirtilmiştir. Hurûfu'l-mebânî'nin farklı taksimleri söz konusu olmakla birlikte on sekiz kısma ayrıldığı nakledilmiştir.⁶

Hurûfu'l-me'ânînin kapsamı "*Ses/fonetik, sarf ve nahiv açısından görevi olan her harf veya harf benzeri*" ifadeleriyle sınırlandırılmış, kapsamında ise; atif harfleri, harf-i cerler, istisna, şart, istifham, nefiy, nehiy ve daha farklı başlıkları içerdiği belirtilmiştir.⁷ Hurûfu'l-me'ânî olarak isimlendirilmesinin "manalara delalet etmesi veya fiillerin manalarını isimlere ulaştırması"⁸ nedeniyle olduğu ifade edilmiştir. Hurûfu'l-me'ânî başlığı altında isimler bulunsa bile harflerin çoğunlukta olmasından dolayı genelleştirme yapılarak bu ismin verildiğine fakihler dikkat çekmişlerdir.⁹

Hurûfu'l-me'ânînin fıkıh ve usul-i fıkıhla yakın ilişkisi fakihler tarafından görülmüş ve konu üzerinde detaylı şekilde durulmuştur. Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) bundan dolayı hurûfu'l-me'ânî bahsini "İnce bir yöntem, latif bir kaynak, fevâidi ve mehâsini çok bir bâb" olarak tavsif etmesi de bu ilişkiye işaret etmektedir.¹⁰ Edatlar (hurûfu'l-me'ânî) fukaha metodunda yazılan eserlerde hakikat ve mecaz bahsinin sonrasında ele alınmıştır. Serahsî (ö. 483/1090 [?]) bunun sebebini isim ve fiillerde hakikat ve mecaz gerçekleştiği gibi edatlarda da bunun gerçekleşebilir olmasıyla açıklar.¹¹ Böylelikle konunun neden hakikat mecaz bahislerinden sonra ele alındığına da işaret etmiş olur. Abdülazîz el-Buhârî de fiillerin manalarını

⁴ Mahmûd Sa'd, *Hurûfu'l-me'ânî beyne dekkâ'iki'n-nahiv ve le'âtâ'ifi'l-fikh* (İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, ts.), 7.

⁵ İsmail Durmuş, "Harf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/158.

⁶ Muhammed Hasan Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: mefhûmu şâmil me'â tahdîdi delâleti'l-edevât* (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018), sad (Temhîd [Giriş]).

⁷ Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî*, ra (Temhîd [Giriş]).

⁸ Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî*, kaf (Temhîd [Giriş]).

⁹ Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh 'ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1957), 1/181; Leknevî, *Qameru'l-aqmâr*, 1/189.

¹⁰ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye, 1308), 2/108.

¹¹ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1411/1993), 1/200.

isimlere ulaştırdıkları için zikri geçen bu isimlendirmeye dikkat çeker.¹² Neseî de (ö. 710/1310) hurûfu'l-me'ânî kısmının “hakikat ve mecaza bitiştğini” ifade eder.¹³ Haskefî (ö. 1088/1677) ise Serahsî'nin ifade ettiği noktaya işaret eder ve konu hakkında açıklamalarda bulunur.¹⁴ Bu yakın ilişkiden dolayı da edatlar bahsi fukaha metodunda yazılan eserlerde hakikat ve mecaz bahsinin sonunda ele alınmıştır.

Bu konunun mütekellim metoduyla yazılan *el-Burhân*'da beyan kısmından sonra,¹⁵ *el-Maḥşûl*¹⁶ ve *el-İhkâm*'da hakikat ve mecaz bahsinin devamında ele alındığı görülmektedir.¹⁷ Bazı eserlerde ise usul eserlerinin sonuna konulduğu müşahede edilmektedir. Söz gelimi Hanefî muhitinde tutulan Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-47) *el-Müntehab*'ı bunun örnekleri arasındadır. Konunun son kısımda ele alınmasının temel nedeni ise yukarıda da geçtiği üzere hurûfu'l-me'ânî bahislerinin nahiv konularından kabul edilmesidir. Nitekim İtkânî bunu açıkça eserinde ifade etmektedir.¹⁸

2. Hurûfu'l-Me'ânî ve Fıkah İlişkisi

Fıkıhta birçok meselenin hurûfu'l-me'ânî bahsiyle alakalı olduğunu söylemek mümkündür. Kur'ân ve sünnette hurûfu'l-me'ânînin çok fazla olmasının fakihleri bu yönde çalışmaya sevk ettiği görülmektedir. Nitekim Cüveynî (ö. 478/1085) bu duruma dikkat çeker ve bu bahsin aslında Arapça ile alakalı olduğu için usul eserlerinde anlatılmaması gerektiğini söyler ancak hurûfu'l-me'ânînin Kur'ân ve sünnette çok fazla olması ve fukahanın bu mesele üzerinde durmasından dolayı anlatma zorunluluğuna değinir.¹⁹ Ayrıca Pezdevî'nin (ö. 482/1089), “Fikhî meselelerin yarısının bu bahisler üzerine bina edildiğini” belirtmesi de bu konunun önemini vurgulamaktadır. Şarih Abdülazîz el-Buhârî ise ifadenin çokluktan kinaye olduğuna işaret eder.²⁰ Her hâlükârda hurûfu'l-me'ânî bahsinin çokluğu ve önemi zikri geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu husustaki ifadeler sadece Pezdevî ile sınırlı değildir. Bilakis mezhebin muteber usul metinlerinden *et-Telvîh*²¹ ve *el-Mir'ât*'ta da benzer

¹² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/189.

¹³ Zeynüddin İbn Nüceym, *Fethü'l-jaffâr bi şerhi'l-Menâr* (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 174.

¹⁴ Alaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Haskefî, *İfâzatü'l-envâr 'alâ uşûli'l-Menâr (Ḥâşiyetu Nesemâtü'l-eshâr*'la birlikte) (Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1418), 116.

¹⁵ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fikh* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/43-60.

¹⁶ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikh* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1/363-383.

¹⁷ Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 60-73.

¹⁸ İtkânî, *et-Tebyîn şerhu'l-Müntehab*, 2/421.

¹⁹ Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fikh*, 1/49.

²⁰ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/108.

²¹ Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh 'ale't-Tavzîh*, 1/181.

yaklaşımların yer aldığı görülmektedir.²²

Klasik dönem usul eserlerinde hurûfu'l-me'ânî bahsinin genel olarak aynı isimlendirmelerle usul eserlerinde zikredildiği görülür. Söz gelimi Hanefî mezhebinin ilk usul eserlerinden kabul edilen ve Ebû Ali eş-Şâşi'ye (ö. 344/955) nisbet edilen²³ *Uşûlü'ş-Şâşi*'de bu konu “hurûfu'l-me'ânî” başlığı altında yer almaktadır.²⁴ Serahsî²⁵ ve Abdülazîz el-Buhârî tarafından da aynı başlığın kullanıldığı görülmektedir. Fukaha metoduyla yazılan *Keşfü'l-Esrâr*'ın mezhepteki otoritesi de dikkate alındığında sonraki usul eserlerine etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra)²⁶ ve Molla Hüsrev'de (ö. 885/1480) de konunun “hurûfu'l-me'ânî” başlığı altında işlendiği görülmektedir.²⁷

İbn Nüceym (ö. 970/1563) edat bahislerini *Lübbü'l-uşûl*'de “mesâilî'l-hurûf”,²⁸ *Fethü'l-ğaffâr*'da ise “hurûfu'l-me'ânî” başlığı altında incelemektedir.²⁹ İsimlendirmeler farklı olsa da konuların içeriğinin aynı olduğu ele alınan bahislerden anlaşılmaktadır. Fukahanın ihtilafının sebeplerini ele alan son dönem eserlerinde ise bu bahsin “mesâilî'l-lüğât” başlığı altında yer aldığı ve bundan neşet eden fûrû ihtilafının serdedildiği görülmektedir.³⁰

²² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl şerhu Mirkâti'l-vüşûl* (Tarsûsî Haşiyesiyle birlikte) (İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.), 241.

²³ Şâşi'ye nisbet edilen söz konusu eserin ona ait olmadığı belirtilmektedir. Zira tabakât müellifleri tarafından eserin ona nisbet edilmemesi, Şâşi'nin vefatından sonra yaşamış kimselere atıflar içermesi ve erken dönem eserlerinde manaya delaleti açısından lafızların dörtlü taksiminin bu kadar net olmaması gibi hususlar eserin Şâşi'ye ait olmadığı en önemli delilleri arasında görülmüştür. Konu hakkında değerlendirme için bk. Ali Pekcan, “Usûlü'ş-Şâşi (İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri (!) Olarak Bilinen 'Usûlü'ş-Şâşi' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme)”, *İslâm Hukuğu Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 262-272.

²⁴ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşi, *Uşûlü'ş-Şâşi* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982), 151-187.

²⁵ Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/200.

²⁶ İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek* (İbnü'l-Aynî şerhiyle birlikte) (İstanbul: Salah Bilici, 1292), 131-164.

²⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl şerhu Mirkâti'l-vüşûl*, 242-293.

²⁸ Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed İbn Nüceym, *Lübbü'l-uşûl* (İstanbul: Vakfı'd-Diyâneti't-Türkiye Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye [Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020], 139-169.

²⁹ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 174-222.

³⁰ Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ'* (Beyrut - Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2013), 247-256.

3. İmam Züfer ve Hanefî İmamlar Arasındaki Hurûfu'l-me'ânîden Kaynaklı İhtilaflar

Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasındaki bazı ihtilaflar metodolojik farklılıktan neşet etmektedir. Her bir müçtehidin kendine özgü usulünün olması bahsi geçen ihtilafı da beraberinde getirmektedir. Ancak müçtehit imamlar arasındaki her bir farklılık tamamen usul esaslı değildir. Hurûfu'l-me'ânî bahisleri de bu kabilindedir. Bu konu, birebir usule taalluk etmeyen ancak müçtehidin naslar karşısında sistemli, tutarlı ve metodolojik bütünlüğünden parçalar barındıran düşüncesinden hareketle ortaya çıkan ihtilaflardandır. Bu başlık altında Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı ihtilafları ele alınacaktır. Özellikle İmam Züfer'in farklılıklarına ve diğer imamların konu hakkındaki yaklaşımlarına temas edilecektir. Harfler genel olarak atıf harfleri ve harf-i cerler şeklinde ele alındığı için aşağıda da aynı tertip üzerine konu hakkındaki ulema arasındaki ilgili ihtilaflara yer verilecektir.

Nahiv ilminde çokça kullanılmasından dolayı atıf harflerinin ve harf-i cerlerin tanımlarına gidilmeyecek, hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı dilsel farklılıkların fîrû fıkıhta ferî örnekler üzerinde ne şekilde ihtilaflar meydana getirdiği, misaller üzerinden verilecektir. Bu noktada şunu da belirtmek gerekmektedir: Atıf harflerinde diğer imamlar arasında daha farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Ancak makalenin hedefi İmam Züfer ve kurucu diğer imamlar arasındaki farklılıkları göstermeye matuf olduğu için İmam Züfer'in ihtilafının olduğu yerler esas alınmış, diğer imamların kendi aralarındaki ihtilaflar burada zikredilmemiştir.

3.1. Atıf Harfleri

3.1.1. Vâv/الواو

Dil bilginleri vâv/, harfinin mutlak anlamda yani hem lafzen hem de manen atıf ve cem etmek için olduğunu belirtmektedir.³¹ Bu harfle sonraki şey önceki üzerine atfedilmektedir. Atıf harflerinden olan vâv/, Hanefî mezhebinde mutlak atıf/cem içindir ve tertibi gerektirmez.³² Ayrıca vâv/, harfiyle yapılan atıflar matuf ve matufun aleyhteki ortaklığı da belirtmektedir.³³ Hanefî mezhebinde vâv/، harfiyle yapılan atıflarda şu konu tartışılmaktadır: Matufun aleyhteki belirtilen iş, atıf yapılan

³¹ Ebû'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Behcetü'l-merziyye fi şerhi'l-Elfiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434), 3/292; Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *et-Tuhfetü's-seniyye bi-şerhi'l-Muqaddimeti'l-Âcurrûmiyye* (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1433), 308.

³² Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/200; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/109; İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 176-177.

³³ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebsûţ* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414), 18/8.

şeyde olmazsa bu durumda ikisinde de hüküm aynı olur mu? Örneğin bir kimse karısına (أمرك بيدك اليوم وبعد غد) “Senin talak yetkin bugün ve ertesi gün senin elindedir” dese burada yapılan atıfta “talak işi” matufu yani ertesi gün için tekrarlanmadığına kadının boşama yetkisi bugünle mi sınırlıdır yoksa yarından sonraki gün için de geçerli olur mu? Üç imam kadının talak yetkisinin ertesi gün için de mevcut olduğunu, İmam Züfer ise matuf ile matufun aleyh arasında “talak işi” tekrarlanmadığı için ikisini tek bir şey kabul etmekte ve kadının sadece o gün için talak yetkisinin olduğunu söylemektedir.³⁴ Aynî (ö. 855/1451) bu konuda İmam Züfer’in görüşünü “eğer kadın bugün talak yetkisini reddederse sonraki gün için bir şey kalmaz. Dolayısıyla matuf ve matufun aleyhin arasında “الأمر” lafzı zikredilmediği için ikisi tek bir şey kabul edilir” demektedir.³⁵

İmam Züfer rakamlar üzerine yapılan atıflarda matufun aleyhin hükmünü geçerli, matufun hükmünü ise geçersiz kılmaktadır. Örneğin bir kimse henüz zifafa girmedikleri karısına (أنت طالق إحدى وعشرين) “Sen yirmi bir talak boşsun” veya (إحدى وعشرة) “Sen on bir talak boşsun” veyahut (واحدة ومائة) “Yüz bir talak boşsun” dese, bunların tamamında üç imama göre üç talak meydana gelir. Ancak İmam Züfer hepsinde tek talakın olacağını belirtmiştir. Zira matuf ve matufun arası atıf harfiyle ayrılmış ve sanki ikisi ayrı birer cümle olmuştur. İlk sözle kadın bâin talakla boşanmış olur.³⁶

3.1.2. Ev/أو

Arap dilinde ev/أو lafzının muhayyerlik, ibâha, taksim, şek/şüphe ve idrâb anlamlarında kullanıldığı kaydedilmektedir.³⁷ Dilcilerin belirttiği bu anlam çeşitliliği, Hanefî usulcüler tarafından da dikkate alınmıştır. Nitekim Hanefî usul eserlerinde bu durum göze çarpmaktadır.³⁸ Ancak Hanefî usulcüler arasında konu hakkında tartışmaların olduğu da görülmektedir. Söz gelimi Siğnâkî (ö. 714/1314), Pezdevî’nin ifadelerinin Debûsî’nin (ö. 430/1039) ev/أو lafzı hakkındaki yorumlarına itiraz olduğunu ifade etmekte ve konu hakkında açıklamaya gitmektedir.³⁹ Abdülazîz el-Buhârî de Debûsî’nin “İnsanların çoğunluğunun ev/أو lafzını isbat hususunda muhayyerlik, olumsuzlama hususunda ise nefyetmek için kullanıldığı” ifadeleri-

³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/223; Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylaî, *Tebyînü’l-ḥakā’ik fi şerḥi Kenzi’l-dekā’ik* (Bulak: el-Matbaatü’l-Kübra’l-Emîriyye, 1314), 2/223.

³⁵ Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fi şerḥi’l-Hidâye* (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 5/385.

³⁶ Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Siğnâkî, *el-Kâfi şerḥu’l-Pezdevî*, ed. Muhammed Seyyid Gânat (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2001), 2/873.

³⁷ Süyûtî, *el-Behcetü’l-merziyye fi şerḥi’l-Elfiyye*, 3/311-313; Abdülhamid, *et-Tuhfetü’s-seniyye bi-şerḥi’l-Muḥaddimeti’l-Âcurrümiyye*, 308.

³⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/143-146; Molla Hüsvrev, *Mir’âtü’l-uşûl şerḥu Mirkâti’l-vüşûl*, 254-255; İbn Nüceym, *Fethü’l-gaffâr bi şerḥi’l-Menâr*, 191-192; Haskefî, *İfâzatü’l-envâr ‘alâ uşûli’l-Menâr*, 124.

³⁹ Siğnâkî, *el-Kâfi şerḥu’l-Pezdevî*, 2/929.

ni eleştirmekte ve kendi zaviyesinden sahih olanı açıklamaktadır.⁴⁰ Molla Hüsrev ise söz konusu tartışmaya işaret etmekte ve sonuç olarak ev/و lafzınının inşâ cümlelerinde muhayyerlik belirttiğini ifade etmektedir.⁴¹ Siğnâki'nin ifadelerinde usulcülerin nahivcilerden ayrıldığını vurgulaması özellikle dikkat çekmektedir.⁴²

Fürû fıkihtaki bahsi geçen lafız ile ilgili ihtilâfa Serahsî işaret etmektedir. Serahsî, ev/و lafzıyla ilgili önemli bir ayrımı vurgular. Ancak bu önemli farklılık - görebildiğimiz kadarıyla- usul eserlerinde bulunmamaktadır. Serahsî, mezhep içerisinde üç imamdan farklı olarak “İmam Züfer'e göre ev/و lafzı vaciplerde tertibe münafî değildir”⁴³ demektedir ve Kur'an'daki âyetlerde İmam Züfer'in ayırmalarına dikkat çekmektedir. Hanefî mezhebinde ihramlıyken ceza gerektiren fiillerinden birini işleyen kimsenin, hedy kurbanı kesmeye veya fakirleri doyurmaya gücü yettiği halde oruç tutması üç imama göre caizdir. Ancak İmam Züfer'e göre bu durumlar her ne kadar âyette “و” ile belirtilse de o kimse için bunlar arasında tercih hakkı doğurmaz. Zira ifade edildiği gibi “و” lafzı tertibe münafî değildir. Serahsî, İmam Züfer'in Mâide suresi 33'üncü âyetini delil olarak öne sürdüğünü, ayrıca bunu yemin kefareti temettü ve kıran haclarındaki kurbanı kıyas ettiğini belirtmiştir. Âyette “Allah'a ve Resulüne karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleridir” buyrulmaktadır.⁴⁴ Âyetin öngördüğü sıralamayı delil getiren İmam Züfer'e, Serahsî itiraz etmekte ve “Bu hakikatin hilafıdır. Mecaz delili ortaya konuluncaya kadar lafzın hakikatine tutunmak vaciptir. Ayrıca mansûsu (nasta açıkça ifade edilen şeyi) mansûs üzerine kıyas batıldır” diyerek onu eleştirmektedir.⁴⁵

Üç imam ve İmam Züfer arasında “و” edatından dolayı farklı konularda ihtilaflar mevcuttur. Abdülazîz el-Buhârî, İmam Züfer'in “و” edatının kullanımından dolayı ortaya çıkan ihtilafa şunu örnek vermektedir. Bir kimse iki veya üç şey arasında muhayyer bırakılırsa bu akit üç imama göre istihansen caizdir. Fakat İmam Züfer ve İmam Şâfiî (ö. 204/820) bu akdi ma'kudu aleyhteki cehaletten dolayı fasit saymışlardır.⁴⁶

Zikri geçen edatın kullanımından doğan diğer bir ihtilaf ise şöyledir: Bir kimse kölesine “Ben ölürsem veya öldürülürsem sen hürsün” (إذا مت أو قتلت فأنت حر) dese bu kölenin müdebber olup olmayacağı meselesi imamlar arasında ihtilafıdır. Ebû Yûsuf bu durumda köleyi müdebber kabul etmezken, İmam Züfer müdebber olacağını be-

⁴⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/143.

⁴¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl şerhu Mirkâti'l-vüşûl*, 254-255.

⁴² Siğnâki, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, 2/929.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/84.

⁴⁴ el-Mâide 5/33.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/84.

⁴⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/146.

lirtmiştir. İmam Züfer'e göre her ne şekilde olursa olsun mutlak anlamda ölüm gerçekleşmekte dolayısıyla kölenin müdebber olmasına engel bulunmamaktadır. Ancak Ebû Yûsuf, tabii ölümün öldürülme (katl) gibi olmadığını ve mevlânın azat etmeyi iki farklı şeyden birine taliki nedeniyle bu kölenin müdebber olmayacağını ileri sürmektedir.⁴⁷

3.1.3. Bel/بل

Nahiv âlimleri “بل/bel” lafzının idrâb için olduğuna, ilk şeyden yüz çevirme (iptal) veya başka bir amaçla bir şeyden başka bir şeye intikal etme manalarına işaret eder.⁴⁸ Hanefî mezhebindeki usul eserlerinde de bu lafzın “idrâb” için olduğu benimsenmiştir.⁴⁹ Bu hususta Abdülazîz el-Buhârî; “بل/bel lafzının vuku bulan yanlışı düzeltmek için öncesinde olan şeyden yüz çevirmek ve sonrasındaki olan şeyi ispat etmek için vaz' olunduğunu” belirtir.⁵⁰

İmam Züfer ise diğer imamlardan farklı olarak, بل/bel lafzını daha farklı değerlendirmekte ve ‘idrâb’ için olan ilk kısmı iptal etmeyip, her iki kısmı da geçerli saymaktadır. Söz gelimi bir kimse hanıma (أنت طالق واحدة لا بل ثنتين) “Sen tek talak ile boşsun hayır aksine iki talak ile boşsun” dediğinde nasıl ki üç talak gerçekleşiyorsa, kişi بل/bel lafzındaki ilk manayı ortadan kaldırmaya güç yetiremez ve بل/bel lafzının hem öncesi hem de sonrası hüküm olarak sabit olur. Benzer bir örnekte yine şöyledir: Bir kimse (فلان علي ألف درهم بل ألفان) “Falancanın benim üzerimde bin dirhem aksine iki bin dirhem alacağı var” dese bu kimse İmam Züfer'e göre üç bin dirhem borçlu olmuş olur. Çünkü o kişi, ilk lafzı söylemekle bunu üstlenmiş, telaffuz edilen bu sözü kaldırmaya gücü yetmediği belirtilmiştir. Ahsîkesî, (ö. 644/1246-47) İmam Züfer'in kıyası işlettiğini ve بل/bel lafzında talak hükmünün gerçekleşmesi gibi borçlanmada da gerçekleşmesi gerektiğini söylemiştir.⁵¹ Abdülazîz el-Buhârî, bu noktada ihbârî ve inşâî cümlelerdeki farka ve bu lafzın ‘eksikliği gidermek için konulduğuna’ dikkat çekmektedir.⁵²

Konu hakkında bir örneği de ikrar bahsinde görmek mümkündür. Örneğin bir kimse “Babam, malının üçte birini falanca kimseye hayır aksine, başka bir kimseye

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 7/185-186.

⁴⁸ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktezab* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 3/305; İbn Hişâm en-Nahvî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb* (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 2000), 2/184.

⁴⁹ Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed Molla Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâ'iyi' fi usûli'ş-şerâ'iyi'* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/148; Muhammed b. Mahmûd el-Buhârî Emîr Padişah, *Teysîrü't-Tahrîr şerhu 'alâ Kitâbi't-Tahrîr* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1931), 2/81-82; Bahrululûm el-Leknevî, *Fevâtihü'r-rahâmât bi-şerhi Müsellemi's-sübât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/212.

⁵⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/135.

⁵¹ İtkânî, *et-Tebyîn şerhu'l-Müntehab*, 2/243-244.

⁵² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/135.

vasiyet etti” diye ikrarda bulunsa, üç imama göre mal sadece ilk kişiye ait olur. İmam Züfer ise ikrar edilen kişilerin hepsine üçte birlik kısmın verileceğini belirtir.⁵³ İhtilafın daha önce de ifade edildiği üzere بئ/bel lafzının fonksiyonun farklı değerlendirilmesinden kaynaklandığı görülmektedir.

Konu ile ilgili bir diğer örnek şudur. Bir kimse; “Benim falancaya yüz dirhem, hayır aksine iki yüz dirhem borcum var” diyerek ikrarda bulunsa, İmam Züfer’e göre bu kimse üç yüz dirhem borç ikrar etmiş olur. Serahsî burada kıyasın gerektirdiği şeyin İmam Züfer’in kavli olduğunu vurgulamıştır. Üç imam ise istihsana gitmiş ve bu şekilde ikrarda bulunan kimsenin iki yüz dirhem borç ikrarında bulunduğunu söylemişlerdir.⁵⁴ Konuyla ilgili örnekler bunlarla sınırlı olmayıp birçok eserde farklı misalleri görmek mümkündür.⁵⁵

3.1.4 Lâkin/لكن

Nahivciler lâkin/لكن harfinin istidrâk için olduğunu belirtmişlerdir. Lügat bilgileri لکن’in öncesinde geçen kelamdaki yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmak için kullanıldığını söylemişlerdir.⁵⁶ Serahsî, bu edatın nefiyden sonra istidrâk yani öncesini nefyetmek sonrasını ise ispat için vaz’ olduğunu ifade eder.⁵⁷ Zemahşerî (ö. 538/1144) de لکن’in nefiyden sonra kendisi gibi müfred üzerine atfedildiğinde istidrâk manası içerdiğini ileri sürmüştür.⁵⁸

Konuyla ilgili Abdülazîz el-Buhârî’nin aktardığı bilgiye göre İmam Züfer ile diğer Hanefî imamları arasında “لکن” edatından kaynaklanan ihtilaf şöyledir: Bir adam başkasının elinde bulunan bir ev için “Bu ev benimdir” dese, diğeri bunu inkar edince müddei iddiasını beyyine ile ispatlasa, hâkim de mezkûr delile dayanarak müddeî lehine hükmetse, lehine karar verilen bu müddeî daha sonra “evin üçüncü bir şahsa ait olduğu ve hiçbir zaman kendisinin olmadığı” şeklinde ikrarda bulunsa ya da “hiçbir zaman kendisinin olmadığı, fakat üçüncü filan şahsın olduğu” şeklinde muttasıl kelam ile ikrarda bulunsa, bu durumda eğer lehine ikrarda bulunulan üçüncü şahıs bu ikrarı onaylarsa; ev, hâkim tarafından aleyhine hüküm verilen şahsa (davalı zilyed) iade edilir. Mukarrun leh olan şahsa herhangi bir hak terettüp etmez. Zira hem kendisi (mukarrun leh) hem de mukir olan şahıs, daha önce delil

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, 18/188.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 18/9. (ولو قال: مائة درهم لا بل مائتان في القياس يلزمه ثلاثاً).

⁵⁵ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâ'il fi fîrû'i'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/464; Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, 2/765; Serahsî, *el-Mebsût*, 6/126, 18/185; Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 2/134.

⁵⁶ Muhammed İyd, *en-Nahvü'l-muşaffâ* (Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1971), 285.

⁵⁷ Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/211.

⁵⁸ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal fi 'ilmi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 305.

ile ispat edilip hükme bağlanan birinci davanın batıl olduğu yönünde birbirlerini onaylamışlar, dolayısıyla birinci dava ile (mukır lehine) terettüp eden hükümden feragat etmişlerdir. Bu durumda ev, birinci dava ile hüküm adeta hiç sabit olma-şçasına aleyhine hüküm verilen kimseye iade edilir.⁵⁹

Eğer mukır, “Bu ev hiç benim olmadı. Fakat (velakin) falan kimseye aittir” dese, kendisi için bu şekilde ikrarda bulunulan kimse (mukarrun leh), “Ev mukırre ait idi. Ancak ilk hüküm onun lehine verildikten sonra evi bana hibe ve teslim etti veya bana sattı” demek suretiyle, bir taraftan mukırrin “Bu ev hiç benim olmadı” ifadesini yalanlarken, diğer taraftan mukır tarafından mukarrun leh lehine yapılan “Fakat falana aittir” ikrarını tasdik ederse, bu durumda ev mukarrun lehe ait olur. İmam Züfer’e göre ise “Bu ev hiç benim olmadı” ifadelerini kullanıp susarsa, ev ilk hüküm aleyhine verilen kimseye iade edilir. Zira mukırrin söz konusu menfi ifadeyi kullandıktan sonra susması, kendi lehine verilen ilk hükmün bozulması için yeterlidir.

Abdülazîz el-Buhârî, İmam Züfer’in kavlini şöyle gerekçelendirir: Mukırrin (لكنها لفلان) sözü öncesinden kopuk olup ibtida cümlesidir. Çünkü söze menfi ifade ile başlamış olduğundan, kelamın evvelinin kendisine bağlı olduğu kısım “beyan-ı tağyîr” olmaktan çıkmış, kelamın başı da sonu da tek şey hükmünü haiz olmuştur. Evin mülkiyetini kendinden nefyedip bunun neticesi olarak artık maliki olmadığı bir ev hakkında, başkasına ait olduğu yönünde yetkin olmaksızın ikrarda bulunmuş olur. Bu durumda mukarrun leh olan kişi tasdik etse dahi, ikrarı sahih değildir. İkrar ve nefyin muttasıl olduğu bu durum munfasıl oldukları durumla aynıdır. Ancak üç imam, kelamın evvelinin sonuna zıt olduğunu, zira kelamın evvelinin nefiy sonunun ise ispat olduğunu, ispat ise muttasıl bir şekilde menfi üzerine atfedildiğinde (“ve/velakin”deki “ve”) nefyden sayılmayıp kelamın sonu dikkate alınmaksızın evveli ile hüküm verilemeyeceğini belirtmektedirler.⁶⁰ İmam Züfer’in bu görüşü Debbâğ tarafından râcih görüş olarak belirtilmiş, üç imamın kavlinin gerekçesi ise *Keşfü’l-esrâr*’dan nakledilen ifadelerle ortaya konmaya çalışılmıştır.⁶¹

3.2. Harf-i Cerler

3.2.1. Bâ/باء

Dil bilginleri bâ/ب harf-i cerrinin birçok manasını saymışlardır. Bunlar arasında istiâne (yardım talep etmek), bedel vermek (ta’vîz), beraberlik ve ilsak gibi manalar

⁵⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/141.

⁶⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/141. Ayrıca konu hakkında bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve’t-tahbîr* (Bulak: el-Matbaatü’l-Kübra’l-Emîriyye, 1316), 2/50.

⁶¹ Debbâğ, *el-İmâm Züfer b. el-Hüzeyl usûlihû ve fikhuhû*, 327-328.

zikredilmiştir.⁶² Hanefî mezhebinde kaleme alınan usul eserlerinde bâ/ۛ harf-i cerrinin ilsâk manasında olduğu belirtilmiştir.⁶³ Ayrıca birliktelik/musâhabe manasını içerdiği ve farklı kullanımlarından dolayı imamlar arasında fikir ayrılıkları olduğu fûrû fıkıh eserlerinde görülmektedir.⁶⁴ İmam Züfer'in görüşlerinden hareketle oluşturulan ayrımların biri de bâ/ۛ harf-i cerrinin fonksiyonuyla alakalıdır. İmam Züfer ve üç imam arasında bâ/ۛ harf-i cerrinin kullanımından şu ihtilaflar ortaya çıkar:

Kâsânî (ö. 587/1191), "İmam Züfer'in prensibine (asl) göre mebi' ve semen tek bir şey üzerine kullanılan müterâdif kelimelerdendir. İmam Şâfiî de bu görüştedir. Fıkhî ahkamda semenin mebi'den mebi'in semenden temyiz edilmesi ancak ۛ/bâ harf-i cerrî ile mümkündür" demektedir.⁶⁵ İmam Züfer'in metodolojisine göre hükümlerde semenin mebi'den ayrılması ancak bâ/ۛ harf-i cerrinin kullanımıyla gerçekleşir. Söz konusu ayırım, semenlerin tayin ile taayyün etmesi meselesinde imamlar arasındaki ayrılık nedenleri arasındadır. Üç imama göre bir şeyi hak etme hususunda muâvazalı akitlerde dirhem ve dinarlar tayin ile taayyün etmez. Ancak İmam Züfer ve İmam Şâfiî'ye göre dirhem ve dinarlar tayin ile taayyün eder. Yani satın alınan mal tayin edilse ve müşteri "Ben şu malı cins malı alacağım" dese bu durumda mebi' belirli hale gelir ve taayyün eder. Ancak semenler böyle değildir. "Şu dirhemleri veya dinarları veyahut para kabul edilen şeyi vereceğim" dese, ancak belirlediklerini değil de aynı cins olan başka paraları verse bu caizdir. Zira semenler tayin ile taayyün etmez ancak kabız ile belirli hale gelir.⁶⁶ Semerkandî (ö. 539/1144), konu bağlamında mezhepte hâkim olan görüşü nakleder ve "Dirhem ve dinarlar, ister mukabilinde misli veya başka bir ayın olsun ister bâ/ۛ harf-i cerrî kullanılsın isterse kullanılmınsın ebediyen paradır" demektedir.⁶⁷

Kâsânî, Hanefî fakihleri arasında ۛ/bâ harf-i cerrinin kullanımından kaynaklanan ihtilafa şu örneği vermektedir: Satıcı "Şu elbiseyi sana şu elindeki dirhemler veya dinarlar karşılığında sattım" dese, müşteri işaret edilen dirhemleri veya dinarları vermeyip mislini verse bu üç imama göre caizdir. Çünkü semenler tayin ile taayyün etmez. Ancak kabz yani bayi tarafından teslim alınmasıyla taayyün eder. Bu durumda yani teslim alınmadan önce semen helak olursa aynı cins, nev', sıfat ve miktarda tazminin müşteri adına taayyün edeceği belirtilmiştir. Meselenin aslı yani mebi' ve semenin müterâdif kelimelerden olup birinin diğerinin yerine kullanılabilir olmasındadır. Nitekim Bakara suresi 41'inci âyetinde (*Benim âyetlerimi az bir para-*

⁶² Süyûtî, *el-Behcetü'l-merzıyye fi şerhi'l-Elfiyye*, 3/30.

⁶³ İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 150; Haskefî, *İfâzatü'l-envâr 'alâ usûli'l-Menâr*, 130.

⁶⁴ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 202.

⁶⁵ Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'ic fi tertibi's-şerâ'ic* (Beyrut: Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 5/233.

⁶⁶ Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, 7/401.

⁶⁷ Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* (Beyrut: Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/38.

ya satmayın) semen mebi‘, mebi‘ ise semen yerine kullanılmıştır. Bundan dolayı semen ve mebi‘in belirginleştirilmesi bâ/ب harf-i cerrinin kullanımıyla gerçekleşmektedir.⁶⁸

Serahsî, bâ/ب harf-i cerrinin kullanımıyla ilgili İmam Züfer’in dayandığı prensibe işaret ederek şu örneği vermektedir: Hanefî mezhebinde sarf akdinde bedellerin karşılıklı olarak kabzedilmesi gerekir. Dirhem karşılığında fülüs satımı üç imama göre sarf akdi olarak görülmediği için bedellerin karşılıklı olarak teslim edilmesi gerekmez. Ancak İmam Züfer’in prensibine göre tedavülde olan felsler tartılabilen veya ölçülebilen mallar gibi görülmektedir. Dolayısıyla bu felsler tayin ile taayyün ederler. Serahsî, eğer bu paralar belirlenmezse veya bâ/ب harf-i cerri kullanılmamışsa akdin İmam Züfer’e göre asla caiz olmayacağını söyler. Zira bu, insanın yanında olmayan bir şeyi satması demektir. Bu akdin İmam Züfer tarafından sarf akdi olarak görülmesi nedeniyle bedellerin taraflar ayrılmadan kabzı gerekir. Serahsî, eğer bâ/ب harf-i cerri kullanılırsa ve bir bedel mevcut ise akdin geçerli olacağını söyler.⁶⁹

3.2.2. Hattâ/حتى

Hurûfu’l-me‘ânî başlığı altında ele alınan lafızlardan birisi de “حتى” edatıdır. Nahivcilere göre bu edat intihâ anlamına gelmektedir.⁷⁰ Hanefî usulcüler de bu edatın ilâ/إلى harf-i cerri gibi intihâ manasında olduğunu belirtmişlerdir.⁷¹ İbn Nüceym iki lafız arasındaki üç farka işaret etmiştir. Bunlardan ilki “حتى” ile zikredilen şeyin son bulması gerekirken “إلى” bunun hilafıdır. İkincisi “حتى” muzmar olan zamirlerle dahil olmazken “إلى” dahil olmaktadır. Üçüncü fark ise “حتى” lafzı “من” harf-i cerrinden sonra gelmezken “إلى” ise gelmektedir. Ayrıca “حتى”nın öncesi ister kendinden bir cüz olsun isterse olmasın sonrası için gaye olduğu, atıf için istimaline ve diğer kullanımlardaki şartlarına işaret edilmiş ve ilgili örnekler serdedilmiştir.⁷² “حتى” edatı gaye için olduğu gibi vaz‘ı itibariyle de hâs lafızlardandır. Usul eserlerinde “حتى” ifadesinin hâs lafzın kısımlarından olmasından kaynaklanan ihtilaflarda İmam Züfer’in konuyla ilgili görüşlerine yer verilmektedir.

Bu lafızla ilgili ihtilaf, Bakara suresinin 230’uncu (حَتَّىٰ تَكْبِخَ زَوْجًا غَيْرَهُ) âyetinde ortaya çıkmaktadır. Âyeti kerimede “Eğer koca karısını [ikinci talaktan sonra] bir kere daha boşarsa ondan sonra kadın başka bir kocaya varmadıkça ilk kocasına helal olmaz” denilmektedir. Burada fukaha arasındaki farklılık daha çok “حتى” edatıyla alakalıdır. Söz konusu âyetteki ihtilaf ikinci kocanın üçten az olan talakları ortadan kaldırıp kal-

⁶⁸ Kâsânî, *Bedâ’i’u’ş-şanâ’i’ fi tertîbi’ş-şerâ’i’*, 5/233.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/24-25.

⁷⁰ Süyûtî, *el-Behcetü’l-merziyye fi şerhi’l-Elfiyye*, 3/22.

⁷¹ Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî*, 2/218; İtkânî, *et-Tebyîn şerhu’l-Müntehab*, 2/461; İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr bi şerhi’l-Menâr*, 198; Haskefî, *Ifâzati’l-envâr ‘alâ uşûli’l-Menâr*, 128-129.

⁷² İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr bi şerhi’l-Menâr*, 198-199.

dırmadığı meselesi olarak da bilinmektedir. Şeyhayn, yeni kocanın üçten az olan talakları ortadan kaldırdığını ve kadının ilk kocaya üç talak ile geri döneceğini ifade etmiştir. Ancak İmam Züfer, İmam Muhammed ve İmam Şâfiî ise kadının kalan talak sayısı ile (eğer koca bir talakla boşanmışsa bir, iki talakla boşanmışsa iki talak hakkıyla) ilk kocasına döneceğini söylemişlerdir. İmam Şâfiî ve Şâfiî uleması Hanefî mezhebine bu âyetten çıkarılan hükümden dolayı Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a eleştiriler yöneltmişlerdir.⁷³

İmam Şâfiî'nin konuyla ilgili Hanefî mezhebine yönelik eleştirileri daha ziyade hâs lafız üzerinden yaptığı görülür. Zira Hanefî mezhebinde hâs lafız her ne kadar beyan-ı tağyir ve beyan-ı tebdile ihtimali bulunsun da beyan-ı tefsire ihtimali bulunmadığı, delaletinin kat'î olduğu ayrıca ziyade ve noksanlığa muhtemel olmadığı tasrih edilmiştir.⁷⁴ İmam Şâfiî eleştirilerinde âyeti kerimedeki “حَتَّى” lafzının hâs lafız olup gaye manasında olduğunu ancak Hanefî fakihlerin gaye manasını gözetmediğini ileri sürmektedir. Zira talakta gaye, üç talak olmasıdır. Gaye olmadan “حَتَّى”nın işlevi olmaması gerekir. Ancak “üç talak gerçekleşmeden kadın bir veya iki talakla boşanmışsa, ilk eşine nasıl üç talak hakkıyla geri dönmektedir?” şeklinde soru gelmektedir. Yapılan bu işlem nassa olmayan bir şeyin nassa söylenmesidir ki, bu da nas üzerine ziyade olarak telakki edilmektedir. Halbuki hâs lafızların ziyade veya noksanlık kabul etmeyen kat'î lafızlar olduğu Hanefî mezhebinde ittifakla kabul edilmektedir.

Molla Cîven (ö. 1130/1718) konuyla ilgili yerde İmam Şâfiî'nin “kaçındığınız şeye siz düştünüz” dediğini ve Hanefî mezhebinin kadının ilk kocasına üç talak hakkıyla dönmesini ilgili âyetten değil, Useyle hadisinden çıkarıldığını belirtmektedir. Useyle hadisi meşhur tariklerle gelen rivâyet olup meşhur rivâyetlerle hâs lafızların tahsisi ise Hanefî mezhebince caizdir.⁷⁵

Serahsî yukarıda değindiğimiz konu için İmam Muhammed'in delilini söyler. Bu delil zımnen İmam Züfer'in de delili sayılabilir. Serahsî konu ile ilgili şunları belirtir:

“İmam Muhammed'in bu husustaki delili ikinci koca üç talakla gerçekleşen haramlığın ortadan kalkması için gâyedir. Nitekim Allah Teâlâ Bakara suresinin 230'uncu âyet-i kerimesinde ‘başka bir koca nikahlamadıkça’ buyurmaktadır. “حَتَّى” kelimesi hakikî anlamda geye içindir. Bir veya iki talakla bu haramlıktan bir şey sabit olmaz. Çünkü bu haramlık üç talakın gerçekleşmesine bağlıdır.”⁷⁶

Bu konu hakkında ayrıca her iki taraf için sahabeden delil olduğu görülmektedir. Serahsî “Genç fukahanın yaşlı sahâbîlerin, yaşlı fukahanın ise genç sahâbîlerin

⁷³ Konu hakkında bk. Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-aḥkâm*, 3/92.

⁷⁴ İbn Nüceym, *Fethü'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 23-24.

⁷⁵ Molla Cîven, *Nûru'l-Envâr (Keşfü'l-esrâr*'la birlikte) (İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.), 1/25-26.

⁷⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/95.

görüştünü aldığı” belirterek iki tarafın da delillerine dikkat çeker.⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, bu anlayışın benzeri olarak üç konuya işaret eder. Bunlardan ilki Cuma namazı kılınıncaya kadar alışverişin haramlığı, ikincisi ihramdan çıkıncaya kadar avlanmanın ve köle azat edilinceye kadar zihârın haramlığının devam etmesini gösterir. Dolayısıyla Cuma namazı eda edilinceye kadar alışveriş, ihramdan çıkıncaya kadar avlanmak ve köle azat edilinceye kadar zihâr haramlığı devam eder, mezkûr gayeler gerçekleştiğinde ise üç şeyde de haramlık ortadan kalkar.⁷⁸ Çünkü ilk belirtilen şeyler ikinci ifade edilenler için gaye hükmündedir. Gaye gerçekleşmeden ikinci kısımda gerçekleşmez.

3.2.3. Fî/في

Nahivciler fî/في harf-i cerrinin zarf- zaman ve zarf-ı mekân için sıklıkla kullanıldığına işaret etmişlerdir.⁷⁹ Hanefî mezhebine göre fî/في harf-i cerri zarfiyet manasını taşımaktadır. İhtilafın ise hazf edilip edilemeyeceği noktasında olduğuna Abdülazîz el-Buhârî dikkat çeker.⁸⁰ Eserlerde fî/في harf-i cerriyile verilen ihtilaflı örneklerde ise İmam Züfer’in fî/في harf-i cerrini birliktelik manasındaki “و” ve “مع” manalarına da şamil gördüğü anlaşılmaktadır.⁸¹ Bunun örneği şu konuda görülmektedir: Bir kimse “falancaya onda on dirhemi vasiyet etse”⁸² veya “onda on dirhem borcum var”⁸³ dese, bu kimsenin kaç dirhem vasiyet etmiş veya kaç dirhem borçlu olacağı fukaha arasında tartışmalıdır. İmam Züfer her iki meselede de bu kişinin yirmi dirhem borçlu olduğunu söyler. Hasan b. Ziyâd ise (بعشرة دراهم في عشرة) ifadesinin çarpma işlemi olduğunu dolayısıyla yüz dirhem borçlu olduğunu, buna nazaran üç imam ise on dirhem borçlu olduğunu belirtmişlerdir.

Nesefî konuyla ilgili benzer şu örneği vermektedir. Bir kimse “beşte beş alacağım” (بخمسة في خمسة) var dese ve bununla çarpma işlemi kastetse İmam Züfer’e göre on, Hasan b. Ziyâd’a göre yirmi beş, üç imama göre beş dirhem vermesi gerekir. Şarih Zeylaî fî/في harf-i cerrinin zarfiyet manasında olduğuna dikkat çeker, dirhem in dirheme zarf olamayacağını söyler ve insanlar arasında yaygın olan mecaz kullanıma vurgu yapar.⁸⁴

⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/95.

⁷⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/85.

⁷⁹ Süyûtî, *el-Behcetü'l-merziyye fi şerhi'l-Elfiyye*, 3/29; Abdülhamid, *et-Tuhfetü's-seniyye bi-şerhi'l-Muqaddimeti'l-Âcurrümiyye*, 20.

⁸⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/181.

⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 28/84.

⁸² Serahsî, *el-Mebsût*, 28/84.

⁸³ Serahsî, *el-Mebsût*, 18/7.

⁸⁴ Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥaḳa'ik fi şerhi Kenzi'd-dekâ'ik*, 5/10; Konu hakkında farklı rivayetler için bk. AYTEKİN, *İmam Züfer'in Hayatı ve Fikhi Görüşleri*, 303-304.

3.2.4. İlâ/إلى

Nahiv âlimleri ilâ/إلى harf-i cerrinin intihâ manasında olduğunu aktarmaktadır.⁸⁵ Hanefî usulcüler “إلى” harf-i cerrinin kullanımını “intihâ/bir şeyin bitme noktası” anlamında olduğunu belirtmişlerdir. Ahsîkesî ise إلى harf-i cerrinin intihâ manasında olduğu hususunda icmâ bulunduğunu,⁸⁶ bazen de farklı anlamlarda kullanıldığını nakleder.⁸⁷ Konunun gaye-mugayya meselesi bağlamında tartışıldığı ve bu kullanımdan dolayı birçok ihtilafın meydana geldiği eserlerde görülür. İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534), bu harf-i cerrin kullanımından dolayı Ebû Hanîfe, İmam Züfer ve İmâmeyn'in ayrıldığı noktalardan birisine şöyle işaret eder: Ebû Hanîfe'ye göre gayenin başlangıcı mugayyaya dahil olup sonu dahil değildir. Ancak bunlardan üç nokta istisna etmiştir. İlki; alışverişlerde, ikincisi; taraflarca belirlenen sürelerde, üçüncüsü ise yeminlerde “إلى” harf-i cerrî için belirlenen kuraldan dönmüştür. Örneğin “Yarına kadar muhayyerim” -إلى غدا- dese veya (لا أطلب الثمن إلى رمضان) “Senden Ramazan'a kadar para istemiyorum” dese veya (لا أكلم زيداً إلى رمضان) “Zeyd'le Ramazan'a kadar konuşmayacağım” diye yemin etse, Ebû Hanîfe'ye göre buralarda da gaye mugayyaya dahildir.⁸⁸ Ancak İmam Züfer mezkûr yerlerde dahil olmadığını belirtmiştir.

İmam Züfer, إلى harf-i cerrinin kullanımında gayenin mugayyaya dahil olmaması hususunda (أَتُوا الصَّيَّامَ إِلَى اللَّيْلِ) “Orucu geceye kadar tamamlayın” âyetini delil almaktadır. Abdestte dirseklerin yıkanmamasındaki ihtilaf da aynı prensipten hareketledir.

Nitekim ilgili âyette (فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ) “Yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın”⁸⁹ buyrulmakta ve fukaha arasında dirseklerin ellere dahil olup olmaması hususundaki ihtilaf “إلى” harf-i cerrinden kaynaklanmaktadır.⁹⁰ Konuyla ilgili başka bir örneği Emîr Padişah (ö. 987/1579) eserinde şöyle belirtir. “Bir kimse benim falancaya bir dirhemden on dirheme kadar borcum var” dese, İmam Züfer'e göre gaye mugayyaya dahil olmadığı için sekiz dirhem borcu olur.⁹¹

Bu harf-i cerrin te'cil, te'hîr ve diğer kullanımlarıyla ilgili ortaya çıkan ihtilafa şu örneği göstermek mümkündür: Bir kimse karısına “Sen bir aya kadar boşsun” (أنت طالق إلى شهر) dese üç imam eğer kişi bununla belirlenen süreye kadar niyet etmişse o süre geçerli olur. Ancak İmam Züfer te'hîri kabul etmemekte ve eğer koca bu

⁸⁵ Süyûtî, *el-Behcetü'l-merziyye fi şerhi'l-Elfiyye*, 3/22; Abdülhamid, *et-Tuhfetü's-seniyye bi-şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye*, 19.

⁸⁶ İtkânî, *et-Tebyîn şerhu'l-Müntehab*, 2/478-479.

⁸⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/177.

⁸⁸ İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşazâde, *Tagyürü't-tenkîh fi'l-uşûl* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308), 58; Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh 'ale't-Tavzîh*, 1/218.

⁸⁹ Bakara 2/187.

⁹⁰ Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/220-221; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'*, 1/9; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/178.

⁹¹ Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 2/109.

sözle bir şeye niyet etmemişse talakın hemen geçerli olacağını belirtmiştir. Çünkü ona göre te'cil borçlarda olduğu gibi hükmün sabit olmasına engel değildir.⁹²

3.2.5. Mâ beyne ...ilâ/إلى... ما بين

Gaye-mugayya bahsine yakın olması, “إلى” harf-i cerriyile kullanımı ve beyne/بين lafzının edatlar kapsamında olması ayrıca “إلى” harf-i cerrinden hemen sonra zikredilmesi nedeniyle bu başlık altında yer verilmesi uygun görülmüştür. Bu kullanımın had-mahdûd konusuyla da yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bahsi geçen lafzın türevleri ve bu zarfın ila/إلى harf-i cerriyile kullanımından doğan farklılıklar bulunmaktadır.⁹³

Bu edat genel olarak “bir şeyden bir şeye kadar” anlamında istimal edilmekte ve bundan kaynaklanan ihtilaflar fıkıh eserlerinde görülmektedir.⁹⁴ Bu zarfın kullanımıyla alakalı olarak İmam Züfer ve İmâmeyn arasındaki ihtilaf şöyledir. Bir kimse karısına “Sen bir talaktan üç talaka kadar boşsun” (أنت طالق ما بين تطليقة إلى ثلاث) dese, İmam Züfer başlangıç ve bitişin talaka dahil olmaması nedeniyle bir talakın, İmâmeyn ise üç talakın gerçekleşeceğini belirtmiştir.⁹⁵

3.2.6. Kasem Harfleri

Kasem (yemin) harfleri de harf-i cerlerden sayılmaktadır. Bunlar kendisiyle yemin yapılan harflerdir. Bu harflerin bâ/الباء, tâ/التاء ve vâv/الواو olduğu belirtilmiş ve Kur'an'dan örneklerine işaret edilmiştir.⁹⁶ İmamlar arasındaki ihtilaflara gelince İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'a göre kendisi üzerine yemin edilen şey (muksemün aleyh) tek olduğunda yemin lafızlarının adedi önem arz etmez. Ancak Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed adet miktarının yeminle paralel olduğunu belirtmektedir. Söz gelimi bir kimse “Allah'a ve Rahmân'a yemin olsun ki seninle konuşmayacağım” (والله والرحمن لا أكلمك) diye yemin etse daha sonra o kimseyle konuşsa İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'a göre bu kişiye tek bir keffaret lazım gelir. Ancak Tarafeyn'e göre bu kimse'nin iki keffaret ödemesi gerekir.⁹⁷

Sonuç

İnsanların birbirleriyle iletişimi kelimeler üzerinden olduğu gibi Şâri' ve kulları arasındaki dilsel bağlantılar da yine lafızlar üzerinden gerçekleşmiştir. Kur'an veya sünnetin lafızları, dilsel anlamdan ziyade Müslümanların inanç ve fikhî yaşamlarını belirleyen ifadeler olunca durum daha da önemli bir hal almıştır. Ulema bundan

⁹² Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/220; İtkânî, *et-Tebyîn şerhu'l-Müntehab*, 2/478-479.

⁹³ Osman Güman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 209-210.

⁹⁴ Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, 465.

⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/135.

⁹⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, 4/49; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik fi şerhi Kenzi'd-dekâ'ik*, 3/111.

⁹⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/186.

dolayı mezkûr iki kaynağı en ideal düzeyde anlamak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Dinin bu iki kaynağının dilsel kapsamı ulema tarafından en ince ayrıntısına kadar incelenmiş ve hüküm istinbatı için kullanılmıştır. Arapça ifadelerdeki anlam katmanlarının yoğunluğu ve farklı kullanımlar her bir fakih için ayrı bir delil teşkil etmiştir. Bu aynı zamanda fakihlerin Arapçanın dilsel zenginliğine vakif olduğunun da ayrı bir göstergesidir. Kurucu imamlar dönemindeki her bir fakihin üst düzey gramer bilgisi, dilsel delalet bahislerindeki hakimiyeti ve dilin inceliklerine vukufiyeti bilinmektedir. Müçtehit olmanın şartları arasında Arapça dilinin iyi şekilde bilinmesinin de şart olması bu yönüyle oldukça anlamlıdır.

Hanefî mezhebi kurucu imamlarının dilin sınırlarını ve gramatik farklılıklarını ileri düzeyde bilen fakihler topluluğu olduğu müsellem bir gerçekliktir. Bununla birlikte fukaha ile dil bilginleri arasında etkileşim olduğu da bilinmektedir. Buna dair mezhebin eserlerinde birçok veriyi görmek mümkündür. Söz konusu etkileşim olmakla birlikte Hanefî mezhep fakihleri ile dil bilginleri arasında farklılıklar veya itirazların olduğu müşahade edilmektedir. Ancak mezhep fukahasının genel olarak dilcilerin belirlediği genel çerçeveden ayrılmadığı, kendi sistematüğını bu düzlemde işlettiği ve hüküm istinbat ederken dilcilerin belirlediği sınırların aşılması söylenebilir. Makalenin konusunu oluşturan hurûfu'l-me'ânî bahislerinde de bu durum görülmektedir.

Hurûfu'l-me'ânî bahisleri usul-i fıkhîta hakikî ve mecazî kullanım ihtimallerinden dolayı genel olarak hakikat ve mecaz bahislerinden sonra işlenmiştir. Hurûfu'l-me'ânî (edatlar) her ne kadar usulî bir ayrılık olmasa da bu konu usul eserlerinde işlenmiş ve bu edatların kullanımından doğan fikhî ihtilaflara işaret edilmiştir. Farklı isimler ve başlıklar altında incelemeye konu edinilse de ele alınan bahislerin dilin sınırları ve mezhep imamının delilleri bağlamında ele alındığı görülür. Bunun yanı sıra diğer imamların da aynı konu üzerindeki farklı içtihatlarına atıfta bulunulur. Usul eserlerinde hurûfu'l-me'ânî başlığı altında ele alınan bu bahisler, genellikle lafız taksiminin sonunda verilmektedir. Zira harflerin de birer lafız olması nedeniyle aradaki bağlantı bu yönlü düşünülmüş, buna binâen konu lafız bahislerinin devamında verilmiştir.

Hurûfu'l-me'ânî bahislerinde her ne kadar gramer ve dilsel delalet gibi konular ağırlıkta olsa da müçtehidin metodolojik farklılığını da yansıtmaktadır. Zira müçtehidin kendine özgü yöntemi ve sisteminin farklı olması dilin sınır, kapsam ve delaletlerini de bu yönde kullanmaya yol açmıştır. Gaye-mugayya meselesi bunun ilk akla gelen örneklerindedir. Konu bir açıdan hurûfu'l-me'ânî ile ilgili olsa da diğer taraftan İmam Züfer'in sistemsel bütünlük içeren metodik yaklaşımının da bir parçasıdır. Çünkü onun fetvaları incelendiğinde اى harf-i cerrinden kaynaklanan birçok fer'î ihtilaf müşahade edilmektedir. Öte yandan İmam Züfer'in kendi düşünce sisteminde edatlarla ilgili belirlediği kuralları sonuna kadar işletmesi, onun bu yönüyle diğer imamlardan ayrılması, edatların tamamında böyle ihtilafların var olması ve hurûfu'l-me'ânî bahsinin müçtehidin zihnindeki düşünce sistemi ve içti-

hadının bir parçası şeklinde çalıştırılması konun metodolojik tarafını göstermektedir.

Hurûfu'l-me'ânîden kaynaklı ayrışmalar diğer mezheplerde olduğu gibi aynı mezhebe mensup imamlar arasında da vuku bulmaktadır. Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının tamamında hurûfu'l-me'ânîden kaynaklanan ihtilaflar görülmektedir. İmam Züfer'in hurûfu'l-me'ânînin farklı yorumlanmasından kaynaklanan ayrılıkları bu makalede inceleme konusu edinilmiştir. Onun mutlak içtihat seviyesinde ve sistemsal bir metodolojiye sahip olması fikhın neredeyse her bir bahsinde ihtilafı meydana getirmiştir. Nitekim usul ve fîrû eserlerinde ondan nakledilen ve diğer imamlardan ayrıldığı fetvaları da bunu kanıtlamaktadır. Onun Hanefî mezhebinin diğer imamlarından metodolojik farklılığı olduğu gibi yukarıda temas edilen hurûfu'l-me'ânîyi anlama biçiminde de ayırım bulunmaktadır.

Özellikle Arap dilinin kullanımı ile alakalı olan bu bahislerde İmam Züfer ve diğer imamlar arasında ayrılıklar bulunduğu görülmektedir. Bu bahisler sadece birkaç başlıkla sınırlı olmayıp alışveriş, nikah, talak ve vasiyet gibi daha birçok konuda kendisini göstermektedir. Hanefî mezhebinin müçtehit imamları arasındaki bu ihtilaflar mezhep müntesipleri için ise büyük bir genişlik oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin. *et-Tuḥfetü's-seniyye bi-şerhi'l-Muḳaddimeti'l-Âcurrûmiyye*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1433.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed. *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Aytekin, Mehmet Ali. *İmam Züfer'in Hanefi Mezhebindeki Konumu ve Fıkhî Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr*. Dersaâdet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye, 1308.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh. *el-Burhân fî uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Debbâğ, Abdüssettâr Hâmid. *el-İmâm Züfer b. el-Hüzeyl uşûlühü ve fıkhuhü*. Bağdat: Matabatü Vizeratü'l-Evkâf, 1402.
- Durmuş, İsmail. "Harf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/158-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Emîr Padişah, Muhammed b. Mahmûd el-Buhârî. *Teysîrû't-Tahrîr şerhu 'alâ Kitâbi't-Tahrîr*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1931.
- İbn Hişâm en-Nahvî. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 2000.
- Güman, Osman. *Nahiv ve Fıkh Usulü İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- İbn Emîru Hâc, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1316.
- Haskefî, Alaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî. *İfâzâtü'l-envâr 'alâ uşûli'l-Menâr (Hâşiyetu Nesemâtü'l-eshâr* la birlikte). Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1418.
- İbn Melek, İzzeddin Abdülatif b. Abdülaziz. *Şerḥü'l-Menâr li-İbni'l-Melek (İbni'l-Aynî şerhiyle birlikte)*. İstanbul: Salah Bilici, 1292.
- İbn Nuceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed. *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Nuceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed. *Lübbü'l-uşûl*. İstanbul: Vakfı'd-Diyâneti't-Türkiye Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye [Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)], 2020.

- İtkânî, Kıvamüddin Emîr Katib b. Emîr Ömer. *et-Tebyîn şerhu'l-Müntehab*. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999.
- İyd, Muhammed. *en-Nahvü'l-muşaffâ*. Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb, 1971.
- Kâsânî, Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefi. *Bedâ'i'ü'ş-şanâ'ir fi tertibi'ş-şerâ'ir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kemalpaşazâde, İbn Kemal Ahmed Şemseddin. *Tagyîrüt-tenkîh fi'l-uşûl*. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308.
- Leknevî, Bahrululûm. *Fevâtihi'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Leknevî, Muhammed Abdülhalîm. *Şameru'l-aqmâr hâşiye li Nûri'l-Envâr*. İstanbul: Mektebetü'l-Mahmudiyye, ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li-ta'li'l-Muhtâr*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Molla Cîven. *Nâru'l-Envâr (Keşfü'l-esrâr'la birlikte)*. İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *Fuşûlü'l-bedâyi' fi usûli'ş-şerâ'ir*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi. *Mir'âtü'l-uşûl şerhu Mirkâti'l-vüşûl (Tarsûsî Haşiyesiyle birlikte)*. İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktezab*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Pecan, Ali. "Usûlü'ş-Şâşi (İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri (!) Olarak Bilinen 'Usûlü'ş-Şâşi' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 267-272.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Mahşûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Sa'd, Mahmûd. *Hurûfü'l-me'ânî beyne deqâ'iki'n-nahv ve letâ'ifi'l-fikh*. İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, ts.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed. *'Uyûnü'l-mesâ'il fi furû'ül-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Uşûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1411/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsû't*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414.

- Siğnâkî, Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc. *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî*. ed. Muhammed Seyyid Gânat. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Suğdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Hanefî. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Behcetü'l-merziyye fi şerhi'l-Elfiyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434.
- Şâşî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk. *Uşûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Şerîf, Muhammed Hasan. *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî fi'l-Ḳur'ânî'l-kerîm: mefhûmu şâmil me'a tahdîdi delâleti'l-edevât*. Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhü't-Telviḥ 'ale't-Tavzîḥ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1957.
- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin. *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ'*. Beyrut - Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2013.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Mufaşşal fi 'ilmi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 3. Basım., ts.
- Zeylaî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen. *Tebyînü'l-ḥakâ'ik fi şerhi Kenzi'd-dekâ'ik*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1314.

Ḥurūf al-Maʿānī as the Ground for Dispute in the Founding Imams Period: The Example of al-Imām Zufar

Extended Summary

As the communication of people with each other was through words, the linguistic connections between God (Shari) and his servants were also made through words. The situation has become even more important when the words of the Qurʾān or the Sunnah are expressions that determine the faith and jurisprudence of Muslims rather than their linguistic meaning. Therefore, scholars have made great efforts to understand these two sources at their most ideal level. The linguistic scopes of these two sources of religion were thoroughly examined by the ulama and used for judgment. The density of layers of meaning and different uses of Arabic expressions constituted separate evidence for each faqih. This is also a separate indication that the jurists are aware of the linguistic richness of Arabic. It is known that each jurist in the period of the founding imams had high level knowledge of grammar, dominance in the language bets, and knowledge of the subtleties of the language. Among the conditions of being a mujtahid, it is very meaningful that a good knowledge of the Arabic language is also a must.

It is a true fact that the founding imams of the Ḥanafī sect are a community of jurists who know the limits of language and grammatical differences at an advanced level. However, it is also known that there is an interaction between fuqaha and linguists. It is possible to see many data about this in the works of the sect. Although the said interaction is positive, it is observed that there are differences or objections between Ḥanafī sect jurists and linguists. However, it can be said that the sectarian scholars generally do not leave the general framework determined by the linguists and operate their own systematics on this level, and the limits set by the linguists are not exceeded while the judgment is drawn. This is also seen in the ḥurūf al-maʿānī (prepositions) bets, which are the subject of the article. Ḥurūf al-maʿānī bets are generally processed after the truth and metaphor bets, due to their real and figurative usage possibilities in the method of fiqh. Although ḥurūf al-maʿānī (prepositions) is not a procedural difference, this subject is covered in the works of method, and the legal conflicts arising from the use of these prepositions are pointed out. Although it is the subject of the examination under different names and titles, it is seen that the discussed issues are handled in the context of the language limits and the evidence of the sect's imam. In addition, different ijtihads by other imams on the same subject are referred to. These bets, which are handled under the title of “Ḥurūf al-maʿānī” in the Usul works, are usually given at the end of the wording. Because letters are also words, the connection between them has been thought in this direction, and the subject is given in the continuation of the word bets.

Although grammar and linguistic indication are prominent in ḥurūf al-maʿānī bets, they also reflect the mujtahid's methodological differences. Because the mujtahid's

unique method and system were different, it led to the use of the language's limits, scope, and indications in this direction. One of the first examples that comes to mind is the gaye-mugayya case. Although the subject is related to *hurûf al-ma'ânî* in one respect, on the other hand, it is also a part of al-Imâm Zufar's methodical approach that includes systemic integrity. Because many secondary conflicts arising from the letter-i cerr are observed when his fatwas are examined. On the other hand, al-Imâm Zufar's use of the rules he determined regarding prepositions in his own system of thought, his separation from other imams in this aspect, the existence of such conflicts in all of the prepositions, and the use of *hurûf al-ma'ânî* as a part of the thought system and jurisprudence in the mujtahid's mind show the methodological side of the subject.

Distinctions originating from *hurûf al-ma'ânî* also occur between imams belonging to the same sect, as in other sects. Disputes arising from *hurûf al-ma'ânî* are seen in all of the founding imams of the *Ḥanafî* sect. The differences of al-Imâm Zufar arising from the different interpretations of *hurûf al-ma'ânî* are examined in this article. His absolute *ijtihād* level and systematic methodology created controversy in almost every issue of *fiqh*. As a matter of fact, his fatwas, transmitted by him in his works of method and *furûʿ*, and the fact that he differed from other imams prove this. As he has methodological differences from other imams of the *Ḥanafî* school, there is also a difference in the way he understands the *hurûf al-ma'ânî* mentioned above.

It is seen that there are differences between al-Imâm Zufar and other imams in these bets, which are especially related to the use of the Arabic language. These bets are not limited to only a few titles, but also show themselves in many other subjects such as shopping, marriage, *talak*, and testament. These disagreements between the mujtahid imams of the *Ḥanafî* sect, on the other hand, create a great deal of scope for the followers of the sect.

Keywords: *Fiqh*, al-Imâm Zufar, *Ḥurûf al-ma'ânî*, Reference Letters, Letters of Cere, Prepositions.